REPREZENTĂRI ALE TRECERII MĂRII ROȘII ÎN ARTA UNIVERSALĂ ȘI ÎN XILOGRAVURA DE CARTE ROMÂNEASCĂ VECHE

CORNEL TATAI-BALTĂ
Universitatea „1 Decembrie 1918" din Alba Iulia

Representation of "The Crossing of the Red Sea" in the Universal Art and in Woodcuts of Early Romanian Books

ABSTRACT

The discussion of the fourteen artworks rendering the **Crossing of the Red Sea**, executed between the 5th and the 19th century in different techniques (mosaic, miniature, fresco, engraving) reveals a very different approach to the theme. The Romanian illustrations engraved on wood in the 17th and 18th centuries (*Psalter*, Iași, 1680, and *Psalter*, Iași, 1790) are expressive and noteworthy, even if they are not based on a far-reaching conception. The two woodcuts in the *Psalters* of the 19th century, at the Neamț Monastery (1817) and Bucharest (1820), the latter signed by Ghervasie Monah, are complex and well-performed works. Last, but not least Picu Pătruț also accomplished a representation of this theme for his manuscript *Stihos, adică viers* (Sibiu, 1842-1851).

Cuvinte-cheie: gravură, mozaic, miniatură, frescă, Trecerea Mării Roșii, carte românească veche
Key words: engraving, mosaic, miniature, fresco, Crossing of the Red Sea, early Romanian book

Momentul trecerii Mării Roșii de către poporul lui Israel condus de profetul Moise, ajutat de Dumnezeu, este consemnat în capitolele 14-15 ale cărții *Exodul* din Vechiul Testament.

La scurtă vreme după ce faraonul Egiptului i-a eliberat din robie pe evreii care gemeau sub povara muncilor grele, s-a răzgândit. După ce și-a adunat oștenii și conducătorii carelor de luptă, faraonul a pornit în urmărirea israeliților care își întinseseră tabăra pe malul Mării Roșii. Unul dintre străjeri, văzând norul de praf, a dat semnalul de alarmă. Israeliții s-au speriat deoarece se vedeau prinși în cursă. În fața lor era marea, iar în spate dușmanul bine înarmat. Moise le spune evreilor să nu se teamă, deoarece Dumnezeu îi salvează. El și-a întins mâna asupra mării, așa cum i-a poruncit Dumnezeu. Atunci s-a stârnit un vânt de la răsărit și apa a fost dată laoparte. Astfel, poporul lui Israel a trecut prin mare. Ajunși la țărm, egiptenii se năpustesc pe urmele evreilor, dar apele s-au adunat la loc și oastea faraonului s-au scufundat în valuri.

Printre cele mai vechi reprezentări ale **Trecerii Mării Roșii** se numără cele două fresce existente în catacomba din Via Latina de la Roma din secolul al IV-lea, mozaicul de la Bazilica Santa Maria-Maggiore din Roma (432-440),

panoul sculptat în lemn de chiparos al ușii de intrare în nava principală a Bisericii Santa Sabina din Roma (sec. V). Amintim totodată și fresca Bisericii Saint-Savin-sur-Gartempe (sec. XII), tabloul lui Nicolas Poussin (1633-1635, Melbourne, National Gallery of Victoria) sau gravura lui Marc Chagall ilustrând Exodul (*Biblia*, acva-forte, sec. XX)[1] etc.

În cele ce urmează vom zăbovi puțin asupra unor reprezentări semnificative ale **Trecerii Mării Roșii**, executate, de-a lungul timpului, în diferite tehnici: mozaic, miniatură, frescă, gravură.

Pe pereții laterali ai navei centrale din Biserica Santa Maria-Maggiore din Roma se desfășoară o friză în mozaic, sub ferestre, ce ilustrează teme din Vechiul Testament referitoare la Melchisedec, Avraam, Isac, Iacob, Moise și Isus Navi, care datează din secolul al V-lea, după cum am relatat mai sus. Scenele respective dovedesc persistența formelor antice, cu personaje caracterizate plastic și încadrate în peisaje și arhitecturi[2]. Sub aspect iconografic, mozaicurile respective se apropie de modelele orientale[3].

Compoziția **Trecerea Mării Roșii** (**fig. 1**), la care culoarea galben-aurie și cea albastră contrastează în mod plăcut, dinamizând atmosfera, surprinde momentul în care Moise ridică toiagul, determinând apele mării să se reunească. Ieșită în mare grabă din cetate, armata egipteană dotată cu care de luptă, călăreți și pedeștri înarmați cu sulițe și scuturi se îneacă în apele mării. În spatele lui Moise se află evreii, care au reușit să se salveze[4].

Astfel, ni se prezintă o scenă de masă cu numeroase personaje, redată de sus pentru a extinde spațiul pictural. Dacă evreii au ajuns în siguranță pe țărm, egiptenii, în frunte cu faraonul cărunt și cu barba albă, privind speriat spre cer, se scufundă îngroziți în mare[5].

Miniaturile în plină pagină cu un colorit strălucitor și variat, înscrise în cadre largi și bogat decorate din *Psaltirea* păstrată la Biblioteca Națională din Paris (Ms. gr. 139), realizate la începutul secolului al X-lea, aparțin curentului neoclasic. Se remarcă interesul pentru peisaj, arhitecturi și plasticitatea formelor[6].

Momentul **Trecerii Mării Roșii** (**fig. 2**), prezentat în acest manuscris, se desfășoară pe două registre. În cel superior, în spatele poporului lui Dumnezeu, se zărește un personaj care nu este un înger, ci o figură alegorică. Aceasta semnifică „stâlpul de nor" care îngreunează demersul egiptenilor. „Stâlpul de foc", aflat înaintea israeliților, avea menirea să le lumineze calea. La mijloc,

[1] Duchet-Suchaux, Pastoureau 2003, p. 154-155.
[2] Vătășianu 1967, p. 79.
[3] Lazarev 1980, p. 115.
[4] Paccanelli, Sabatini 2015, p. 42, fig. 43; Rome 2000, fig. p. 76; Vicchi 1999, fig. p. 160.
[5] Poeschxe 2010, p. 74, fig. 20.
[6] Lazarev 1980, p. 279-280; Grabar 1953, p. 172-174.

Moise, aureolat, întinde toiagul și apele mării revin la starea inițială. În registrul inferior al miniaturii, faraonul, egiptenii și caii lor se scufundă în mare[7].

Manuscrisul cu titlul *Ritual* (carte de lecturi zilnice ce cuprinde cântări din Vechiul Testament), împodobit cu miniaturi în plină pagină, executate în anul 1266 de Toros Roslin, artist excepțional, activ în Cilicea (stat armean situat în nord-estul Asiei Mici, întemeiat ca urmare a prigoanei turcești), conține și ilustrația **Trecerea Mării Roșii** (**fig. 3**).

Toros Roslin (circa 1210-1270) a fost un artist armean deosebit de înzestrat, care s-a impus prin felul de a înnobila și umaniza sub aspect fizic și psihic personajele, fiind considerat, pe drept cuvânt, „un precursor al Renașterii, devansând maeștrii italieni de la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul celui de al XIV-lea”[8]. Creațiile sale declanșează emoții profunde, gama culorilor folosite de el fiind „deschisă și veselă”. „El știe să utilizeze în chip fericit armoniile cele mai nobile, cum este alăturarea albastrului și auriului”[9].

La dreapta miniaturii lui Toros Roslin, Moise aureolat atinge cu toiagul roșu apele care s-au împreunat. Israeliții, bărbați și femei cu tamburine în mâini, dansează, în semn de celebrare, eliberarea lor. În fruntea lor, un înger cu sabia în mână le vine în ajutor. Prima victimă care se îneacă este faraonul însuși, învești mântat în roșu. Calul său contorsionat se află în agonie. Armata egipteană, bine înarmată, este învăluită într-un nor negru, etichetat ca „întunericul peste egipteni”[10].

Cosimo Roselli (ajutat în executarea portretelor de către elevul său, Piero Cosimo) a pictat în anii 1481-1482 în Capela Sixtină de la Vatican o **Trecere a Mării Roșii** (**fig. 4**), foarte cunoscută, dar ale cărei virtuți artistice nu sunt cele așteptate[11]. Jumătatea stângă a scenei îi prezintă pe Moise și pe israeliți, care au reușit să se salveze, iar în jumătatea dreaptă vedem oștile faraonului care pier în apele roșii ale mării. Trecerea mării s-a petrecut noaptea, evreii fiind călăuziți de „stâlpul de foc și de nor”; primul le lumina calea, iar al doilea le îngreuna egiptenilor descinderea.

Dintre gravurile Europei Occidentale, care prezintă respectiva temă, ne mărginim la a o cita acum doar pe aceea realizată de Antonio Tempesta în jurul anilor 1590-1610 **(fig. 5)**, din care un exemplar se păstrează la Muzeul Metropolitan din New York[12]. Remarcăm exotismul firesc al imaginii, sugerat și de prezența cămilei din prim-plan. Autorul dovedește o evidentă capacitate imaginativă și narativă. În acest moment de răscruce din istoria evreilor sunt

[7] Jugan 2017, fig. 12.1; Grabar 1953, p. 173, fig. p. 169.
[8] Miniatura armeană 1975, p. 55.
[9] La miniature arménienne 1984, p. 23.
[10] Eostmond 2013, p. 247, fig. 235.
[11] Michel-Ange et Raphael 2000, p. 5, fig. p. 30-31.
[12] https://www.metmuseum.org/art/collection/search/401303 (accesat în 14 ianuarie 2024).

prezente foarte numeroase personaje: bărbați și femei, copii, adulți și bătrâni, care își exprimă imensa bucurie, fiecare dintre ei în felul său. Moise îngenuncheat, cu mâinile ridicate și împreunate, îi mulțumește cu multă evlavie lui Dumnezeu pentru ajutorul dat.

Excepționalul xilogravor ucrainean Ilia, activ la Lvov și Kiev între anii 1637 și 1663[13], atât de cunoscut pentru ilustrarea frumoasei *Cazanii a lui Varlaam,* tipărită în limba română la Iași în 1643, a surprins evenimentul trecerii Mării Roșii în două imagini separate, de un evident dinamism, apărute în *Biblia* ilustrată de la Kiev, 1645-1649[14].

Prima imagine (**fig. 6**) îi prezintă pe evrei în frunte cu Moise (identificat prin coarnele de cap), dar și cu fratele său, Aaron, care au reușit să se salveze; în urma lor, valurile uriașe ale mării se reunesc. A doua imagine (**fig. 7**) îl înfățișează pe faraon, așezat pe carul său de luptă, în timp ce se scufundă în apele mării, împreună cu oștenii săi.

Din arealul ucrainean mai atragem atenția asupra a două gravuri, una executată în lemn, iar cea de-a doua în metal. Astfel, *Psaltirea* apărută la Kiev în 1690[15] este decorată cu o imagine de factură barocă (**fig. 8**), în care personajele au atitudini diverse, deasupra lor veghind un înger. Faraonul întinde lateral membrele superioare, semn al disperării sale. Norul ce formează o diagonală, precum și contrastul de alb-negru accentuează caracterul dramatic al acestei opere incitante. În 1728 apare la Kiev o altă *Psaltire*, în care gravura omonimă (**fig. 9**)[16] este și mai dinamică, caracteristică redată prin valurile extrem de mari, de contorsionate și de sugestive, care, asemenea unui balaur, înghit oastea inamică.

Cărțile românești vechi conțin puține ilustrații ce au ca subiect **Trecerea Mării Roșii**, cercetările întreprinse de noi până în acest moment dezvăluindu-ne doar patru reprezentări distincte.

Psaltirea lui Dosoftei tipărită la Iași în 1680 conține un cap de capitol, repetat la baza foii de titlu a cărții *Viața sfinților* (Iași, 1682[17]), care prezintă tema din Vechiul Testament ce ne preocupă. Ornamentul are dimensiuni modeste, compoziția desfășurându-se pe orizontală (**fig. 10**).

În fruntea evreilor este plasat Moise, aureolat și cu bagheta magică întinsă spre apele de dinaintea sa. În mulțime mai distingem un alt personaj cu aureolă, dar și cu mitră de mare preot pe cap, desigur Aaron, fratele lui Moise. Între cei doi identificăm femeile care cântă, în cazul nostru, la corn[18] și la timpan[19].

---

[13] Yurchyshyn-Smith 2021.
[14] *Ibidem*, p. 41, fig. 171 și 172.
[15] Ukrainskiye knigi 1981, p. 28, 69, fig. 1586.
[16] Lohvyn 1990, fig. 336.
[17] Bianu, Hodoș 1903, fig. p. 241.
[18] Biblia nu menționează respectivul instrument la acest eveniment, în schimb îl întâlnim cu alte ocazii. În Antichitate se numea shofar (instrument de suflat realizat din coarnele animalelor).

Conform textului Vechiului Testament (Exod 15, 21), Miriam (sora lui Moise și a lui Aaron), alături de alte femei, a cântat și a dansat ca semn al bucuriei, de îndată ce s-au eliberat de egipteni. Oastea faraonului, echipată cu numeroase arme, piere în apele mării. Deși schematică, această xilogravură stârnește interesul celor care o privesc.

Un alt frontispiciu de dimensiuni mici (**fig. 11**), nesemnat, din *Psaltirea* de la Iași din 1790, tipărită și ilustrată de Mihail Strilbițchi[20], înfățișează momentul **Trecerii Mării Roșii** într-o manieră naivă, dar sugestivă. În dreapta compoziției, armata egipteană dotată cu lănci și halebarde, condusă de faraon, care poartă coroana pe cap, se îneacă în apele mării ale cărei valuri sunt prezentate stilizat. La stânga, pe mal, Moise, în fruntea evreilor, cu toiagul ridicat, pune la loc valurile. Dispunerea evreilor se face conform perspectivei inverse de tip bizantin, capetele fiind suprapuse unele peste altele[21].

Mai trebuie spus că, în acest caz, Moise este reprezentat cu o pereche de coarne pe cap, element care deseori ne ajută să-l identificăm (cum ar fi și în cazul primei gravuri realizate de Ilia, menționată mai sus). Ele apar în reprezentările artistice începând cu secolul al XII-lea din cauza unei erori strecurate în traducerea Vulgatei. În Exod (34, 29) se spune că fața lui Moise „strălucea" când a coborât de pe Muntele Sinai cu tablele legii în mâini, însă Sfântul Ieronim a tradus prin „avea coarne", din pricina polisemantismului cuvântului[22].

Impozanta *Psaltire* tipărită la Mănăstirea Neamț în 1817 este împodobită, printre altele, și cu ilustrația **Trecerea Mării Roșii** (**fig. 12**). Deși nesemnată, datorită stilului foarte dinamic, este posibil ca ea să îi aparțină lui Ghervasie Monah, gravor care semnează ilustrații în această carte (foaia de titlu, Înălțarea Domnului, Sfânta Treime de tip occidental)[23]. Compoziția este asemănătoare cu ultima pe care o vom discuta, semnată de data aceasta, oarecum disimulat, de Ghervasi(e) M(onah)[24] (**fig. 13**) pentru *Psaltirea* de la București din 1820.

Alături de cea de la Neamț din 1817, această lucrare, cu numeroase personaje aflate în mișcare, ocupă un loc aparte în grafica de carte românească veche. În primul plan, la dreapta, este reprezentat faraonul egiptean înecându-se împreună cu armata sa în apele mării, iar la stânga, pe mal, Moise, în fruntea evreilor, cu toiagul ridicat, pune la loc valurile. În tot acest timp, poporul îi cântă lui Iahve de bucurie, la corn sau la timpan, imnul eliberării (Exod 14, 27-28; 15,

[19] Instrument de percuție a cărui cutie de rezonanță este în formă emisferică. Lupu 2008, p. 340-341.
[20] Tatay, Tatai-Baltă 2023, p. 70, fig. 120.
[21] Tatay, Tatai-Baltă 2015, p. 65, fig. 455.
[22] Duchet-Sauchaux, Pastoureau 2003, p. 250-251; Halleux 2004, p. 191.
[23] Racoveanu 1940, p. 17-18, nu menționează gravurile din această carte în paragrafele dedicate lui Ghervasie.
[24] Tatay, Tatai-Baltă 2015, p. 65, fig. 455.

1). De notat că evenimentul s-a petrecut noaptea, israeliții fiind călăuziți de „stâlpul de foc și de nor”: primul le lumina calea, iar cel de al doilea le îngreuna egiptenilor descinderea. Ghervasie redă, în partea de sus a ilustrației destul de întunecate, flăcările, iar sub ele, mai la dreapta, un nor (din xilogravura de la Neamț aceste elemente lipsesc). Ilustrația lui Ghervasie Monah, repetată în *Psaltirea rusească* de la București din 1830, a avut la bază un model de factură barocă, preluat, probabil, prin filieră polono-ucraineană. La Neamț valurile sunt foarte înalte, momentul surprins fiind anterior celui de la București, întrucât înecarea oștilor este pe cale să înceapă, haosul fiind mai puțin vizibil. Mai trebuie semnalat faptul că imaginea de la Mănăstirea Neamț se aseamănă cu cea din *Psaltirea* de la Cernigov din 1755[25].

„Ultimul mare miniaturist al Europei”, Picu Pătruț (1818-1872)[26], s-a aplecat și el asupra acestei teme (**fig. 14**), incluzând-o în manuscrisul său *Stihos, adică viers,* realizat în Sălișteˆ (județul Sibiu) în perioada 1842-1851, actualmente păstrat la Muzeul Național al Țăranului Român din București. Culorile folosite de miniaturist sunt calde, așa cum ne-a obișnuit, compoziția fiind inspirată din imaginea bucureșteană amintită mai sus[27].

Discutarea celor paisprezece opere de artă consacrate **Trecerii Mării Roșii**, executate între secolele al V-lea și al XIX-lea în diferite tehnici (mozaic, miniatură, frescă, gravură), evidențiază o abordare foarte diferită a temei. Ilustrațiile românești gravate în lemn în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea (*Psaltire*, Iași, 1680, și *Psaltire*, Iași, 1790) sunt expresive, demne de luat în seamă, chiar dacă nu au la bază o concepție de mare anvergură. Cele două xilogravuri din *Psaltirile* din secolul al XIX-lea, de la Mănăstirea Neamț (1817) și București (1820), ultima semnată de Ghervasie Monah, sunt însă lucrări complexe, deosebit de reușite, cea din urmă servindu-i de model miniaturistului Picu Pătruț.

[25] Bochkovska, Khaukha 2012, fig. la p. 369.
[26] Pătruț 2012.
[27] Tatai-Baltă, Tatay 2021, p. 178, fig. 5-6.

List of illustrations

Fig. 1 – **Crossing of the Red Sea** (mosaic), Church of Santa Maria-Maggiore in Rome, 5th century
Fig. 2 – **Crossing of the Red Sea** (miniature), *Psalter*, early 10th century (BNF Paris, ms.gr.139)
Fig. 3 – Toros Roslin, **Crossing of the Red Sea** (miniature), *Ritual book*, Cilicea, 1266 (Ms. No. 2027, Cathedral of Saint James, Jerusalem)
Fig. 4 – Cosimo Roselli, **Crossing of the Red Sea** (fresco), Sistine Chapel, Vatican, 1481-1482
Fig. 5 – Antonio Tempesta, **Crossing of the Red Sea** (metal engraving), circa 1590-1610 (The Metropolitan Museum of Art, New York)
Fig. 6 – Ilia, **Crossing of the Red Sea** (woodcut), *Bible*, Kiev, 1645-1649 (after Yurchyshyn-Smith 2021, fig. 171)
Fig. 7 – Ilia, **The Drowning of the Pharaoh and of his Army** (woodcut), *Bible*, Kiev, 1645-1649 (after Yurchyshyn-Smith 2021, fig. 172)
Fig. 8 – **Crossing of the Red Sea** (woodcut), *Psalter*, Kiev, 1690 (after Ukrainskiye knigi 1981, fig. 1586)
Fig. 9 – **Crossing of the Red Sea** (metal engraving), *Psalter*, Kiev, 1728 (after Lohvyn 1990, fig. 336)
Fig. 10 – **Crossing of the Red Sea** (woodcut), Dosoftei, *Psalter*, Iași, 1680
Fig. 11 – **Crossing of the Red Sea** (woodcut), *Psalter*, Iași, 1790
Fig. 12 – **Crossing of the Red Sea** (woodcut), *Psalter*, Neamț Monastery, 1817
Fig. 13 – Ghervasi(e) M(onah), **Crossing of the Red Sea** (woodcut), *Psalter*, București, 1820
Fig. 14 – **Crossing of the Red Sea** (miniature), Picu Pătruț, *Stihos, adică viers*, 1842-1851, Sălișteș, Sibiu (Ms. R. 2124, National Museum of the Romanian Peasant, Bucharest)

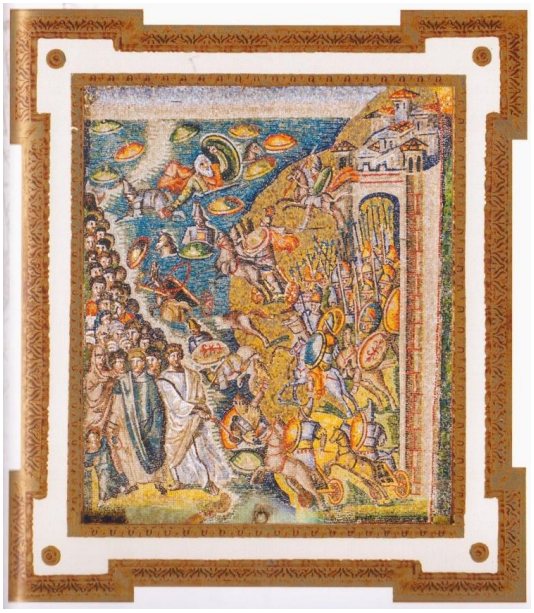

Fig. 1 – **Trecerea Mării Roșii** (mozaic), Biserica Santa Maria-Maggiore din Roma, sec. al V-lea

Fig. 2 – **Trecerea Mării Roșii** (miniatură), *Psaltire*, începutul secolului al X-lea (Ms.gr.139, BNF Paris)

Fig. 3 – Toros Roslin, **Trecerea Mării Roșii** (miniatură), *Ritual*, Cilicea, 1266 (Ms. nr. 2027, Catedrala Sfântul Iacob, Ierusalim)

Fig. 4 – Cosimo Roselli, **Trecerea Mării Roșii** (frescă), Capela Sixtină din Vatican, 1481-1482

Fig. 5 – Antonio Tempesta, **Trecerea Mării Roșii** (gravură în metal), circa 1590-1610
(The Metropolitan Museum of Art, New York)

Fig. 6 – Ilia, **Trecerea Mării Roșii** (xilogravură), *Biblia,* Kiev, 1645-1649 (după Yurchyshyn-Smith 2021, fig. 171)

Fig. 7 – Ilia, **Înecarea faraonului și a armatei sale** (xilogravură), *Biblia*, Kiev, 1645-1649 (după Yurchyshyn-Smith 2021, fig. 172)

Fig. 8. **Trecerea Mării Roșii** (xilogravură), *Psaltire*, Kiev, 1690 (după Ukrainskiye knigi 1981, fig. 1586)

Fig. 9. Trecerea Mării Roșii (gravură în metal), *Psaltire*, Kiev, 1728 (după Lohvyn 1990, fig. 336)

Fig. 10 – **Trecerea Mării Roșii** (xilogravură), Dosoftei, *Psaltire*, Iași, 1680

Fig. 11 – **Trecerea Mării Roșii** (xilogravură), *Psaltire*, Iași, 1790

Fig. 12 – **Trecerea Mării Roșii** (xilogravură), *Psaltire*, Mănăstirea Neamț, 1817

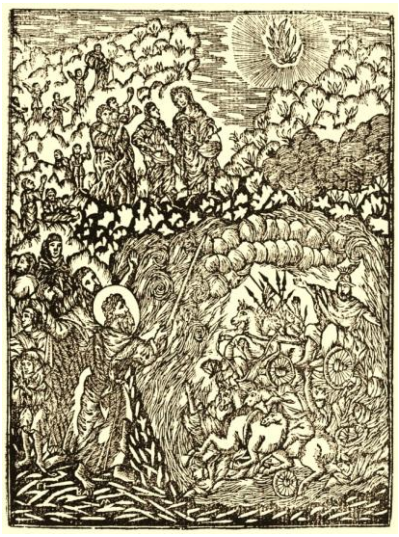

Fig. 13 – Ghervasi(e) M(onah), **Trecerea Mării Roșii** (xilogravură), *Psaltire*, București, 1820

Fig. 14 – **Trecerea Mării Roșii,** Picu Pătruț, *Stihos, adică viers,* 1842-1851, Sălişte, Sibiu (manuscris păstrat la Muzeul Naţional al Ţăranului Român din Bucureşti, cota R. 2124)

Abrevieri bibliografice

Bianu, Hodoș 1903 – Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche, 1508–1830*, tom I, *1508–1716*, București, 1903

Bochkovska, Khaukha 2012 – Valentyna Bochkovska-Martynovych, Lyudmyla Khaukha, *Zibrannya ukrayins'kykh starodrukiv XVI–XVIII stolit'*, Kiev, Adef, 2012

Duchet-Suchaux, Pastoureau 2003 – Gaston Duchet-Suchaux, Michel Pastoureau, *La Bible et les saints. Guide iconographique*, Paris, 2003

Eastmond 2013 – Antony Eastmond, *The Glory of Byzantium and Early Christeandom*, New York, 2013

Grabar 1953 – Andre Grabar, *La peinture byzantine*, Genève, 1953

Halleux 2004 – Elisa de Halleux, *Iconographie de la Renaissance italienne*, Paris, 2004

Jugan 2017 – Didier Jugan, *Les anges dans l'Ancien Testament: etude d'iconographie*, [s.l.], 2017

La miniature arménienne 1984 – *La miniature arménienne XIIIe-XIVe* siècles. Collection du Maténadaram, Erévan, Leningrad, 1984

Lazarev 1980 – Viktor Lazarev, *Istoria picturii bizantine*, traducere de Florin Chirițescu, prefață de Vasile Drăguț, București, 1980

Lohvyn 1990 – H. N. Lohvyn, *Z hlybyn. Hravyury ukrayins'kykh starodrukiv XVI-XVIII ctolit'*, Kiev, 1990

Lupu 2008 – Jean Lupu (coord.) et alli, *Dicționar universal muzical*, București, 2008

Michel-Ange et Raphael – *Michel-Ange et Raphael avec Botticelli, Perugino, Signorelli, Ghirlandaio et Rosselli au Vatican*, Città del Vaticano, 2000

Miniatura armeană 1975 – *Miniatura armeană*, text și note: L.A. Turnovo, în românește: Alice Poladian-Moagar, prefață la ediția românească: Corina Nicolescu, București, 1975

Paccanelli, Sabatini 2015 – Giovanna Paccanelli e Gianfranco Sabatini, *Basilica Papale di Santa Maria-Maggiore. I mosaici del V secolo*, Roma, 2015

Pătruț 2012 – *Picu Pătruț – ultimul mare miniaturist al Europei*, Catalog de expoziție, Muzeul Național al Țăranului Român, coordonator: Georgeta Roșu, București, 2012

Poeschke 2010 – Joachim Poeschke, *Italian mosaics, 300-1300*, New-York, London, 2010

Racoveanu 1940 – Gheorghe Racoveanu, *Gravura în lemn la Mănăstirea Neamțul*, București, 1940

Rome 2000 – *Rome. Art et Archéologie,* Firenze, 2000

Tatai-Baltă, Tatay 2021 – Cornel Tatai-Baltă, Anca Elisabeta Tatay, „Din sursele grafice ale miniaturistului Picu Pătruț", în *Apulum*, s*eries Historia & Patrimonium. Supplementum*, LVIII, 2021, p. 175-198

Tatay, Tatai-Baltă 2015 – Anca Elisabeta Tatay, Cornel Tatai-Baltă, *Xilogravura din cartea românească veche tipărită la București (1582–1830)*, Cluj-Napoca, 2015

Tatay, Tatai-Baltă 2023 – Anca Elisabeta Tatay, Cornel Tatai-Baltă, *Gravorul Mihail Strilbițchi (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea)*, Cluj-Napoca, 2023

Ukrainskiye knigi 1981 – *Ukrainskiye knigi kirillovskoy pechati XVI-XVIII vv. Katalog izdaniy, khranyashchikhsya v Gosudarstvennoy biblioteke SSSR im. V.I. Lenina*. *Vypusk II, Tom. 1: Kiyevskiye izdaniya 2-y poloviny XVII v.*, alcătuit de A. A. Guseva, T. N. Kameneva, I. M. Polonskaya, Moscova, 1981

Vătășianu 1967 – Virgil Vătășianu, *Istoria artei europene*, vol. I, *Epoca medie*, București, 1967

Vicchi 1999 – Roberta Vicchi, *Les Basiliques Majeures de Rome*, Firenze, 1999

Yurchyshyn-Smith 2021 – Oksana Yurchyshyn-Smith, *The Monk Ilia (fl. 1637–1663). Catalogue. Ukrainian and Romanian Baroque engraving*, Kiev, 2021